

**РОЗБУДОВА ДЕРЖАВИ І ПРАВА: ПИТАННЯ ТЕОРІЇ
ТА КОНСТИТУЦІЙНОЇ ПРАКТИКИ**

БЕДРІЙ М. М.,
кандидат юридичних наук,
асистент кафедри основ права України
(Львівський національний університет
імені Івана Франка)

УДК 340.141(954)

**ОКРЕМІ ПРАВОВІ ЗВИЧАЇ ПАПУА-НОВОЇ ГВІНЕЇ:
ІСТОРИКО-ЮРИДИЧНИЙ АНАЛІЗ**

Стаття присвячена деяким аспектам становлення та розвитку звичаєвого права Папуа-Нової Гвінеї. Проаналізовано окремі правові звичаї папуасів (чоловічий дім, родова взаємодопомога, земельна власність, обмін іменами, взаємне дарування, кула, екзогамія, урігубу, розшук оніма і табу). З'ясовано місце правового звичаю у сучасній правовій системі Папуа-Нової Гвінеї.

Ключові слова: *правовий звичай, Папуа-Нова Гвінея, плем'я, папуаси, табу.*

Статья посвящена некоторым аспектам становления и развития обычного права Папуа-Новой Гвинеи. Проанализированы отдельные правовые обычаи папуасов (мужской дом, родовая взаимопомощь, земельная собственность, обмен именами, взаимное дарение, кула, экзогамия, уригубу, розыск онима и табу). Выяснено место правового обычая в современной правовой системе Папуа-Новой Гвинеи.

Ключевые слова: *правовой обычай, Папуа-Новая Гвинея, племя, папуасы, табу.*

The article is devoted to some aspects of the standing and development of the customary law of Papua New Guinea. Several legal customs of Papuans are analyzed (men's house, tribal mutual assistance, land property, exchange names, mutual donation, kula, exogamy, urihubu, onim search and taboo). The place of legal custom in the modern legal system of Papua New Guinea is founded.

Key words: *legal custom, Papua New Guinea, tribe, Papuans, taboo.*

Вступ. Право в сучасному світі виражається у різних формах (джерелах), серед яких переважає нормативно-правовий акт. Однак у державах із посткомуністичною спадщиною (до них належить і Україна) інколи спостерігається монополія цього джерела права, що зводить правові ідеї виключно до рефлексій державної влади. У таких умовах відсутня можливість розвитку правового плюралізму, а також втрачається визнання права в суспільстві, яке де-факто відлучено від його формування. Історія показує, що право на стадії свого зародження існувало виключно у формі правових звичаїв, які регулювали широку сферу суспільних відносин. У сучасності правові звичаї також повинні органічно доповнювати палітру юридичних регуляторів, а особливо в сфері приватних правовідносин. З огляду на ці міркування певний інтерес становлять правові звичаї, характерні різним народам на певних етапах історичного розвитку. Зокрема, варто звернути увагу на звичаєве право папуасів – корінне населення острова Нова Гвінея.

Постановка завдання. Метою статті є дослідження становлення та розвитку окремих правових звичаїв Папуа-Нової Гвінеї, а також з'ясування значення цього джерела права в її правовій системі.

Результати дослідження. Першим європейцем, який відвідав Папуа-Нову Гвінею був португалець Жоржі ді Менезіш. Відбулося це в 1526 р., і мореплавець назвав відвідані землі островом папуасів, тобто кучерявоволосих. У 1545 р. іспанець Іньїго Ортіс де Ретес назвав острів Новою Гвінеєю через його схожість із Гвінейським узбережжям Африки [1, с. 384]. Першим британцем, який досягнув новогвінейських берегів був У. Демшир (1700 р.), а після нього також Дж. Кук, Дж. Шортленд, Дж. Хантер, Дж. Бемптон та ін. [2, с. 7–8]. Визначний український антрополог та етнограф М. Миклухо-Маклай провів у подорожах Новою Гвінеєю, островами Меланезії та Макронезії 1870–1886 рр., де зібрав багато цінної інформації про життя та побут місцевих племен. В його честь було названо північно-східне узбережжя острова Нової Гвінеї – Берег Маклая [3, с. 1530].

Географічні умови (скелясті береги, високі гори, стрімкі річки) сповільнювали темпи європейської колонізації Папуа-Нової Гвінеї. Хоча про цей острів було відомо вже у XVI ст., його активне освоєння розпочалося аж у XIX ст. (головним чином голландцями, англійцями і німцями). У 1906 р. британська влада передала управління своєю південно-східною частиною острова Австралії, що була її домініоном. На той час північно-східна частина Нової Гвінеї була підвладна Німеччині, яка втратила її у 1920 р. за рішенням Ліги націй. Як наслідок, вся східна частина острова опинилася під австралійською владою. Від XIX ст. західна частина острова Нової Гвінеї перебувала під владою Нідерландів, а в 60-х рр. XX ст. увійшла до складу Індонезії. У 1942–1944 рр. була невдала спроба японської окупації острова. В 1968 р. ця територія офіційно увійшла до складу Австралійського Союзу. Незалежність Папуа-Нової Гвінеї була проголошена 16 вересня 1975 р. [1, с. 385].

До проголошення незалежності правова система Папуа-Нової Гвінеї де-юре базувалася на англійському загальному праві. Однак де-факто це стосувалося тільки великих міст, а близько 85% населення держави керувалося в повсякденному житті звичаями [4, с. 607–608]. Європейські колонізатори, австралійська влада й утворені ними суди аж до середини XX ст. не визнавали чинності правових звичаїв місцевого населення, керуючись позитивістською доктриною, за якою право є лише волею держави, а отже, колоніальної влади. Проте на практиці при вирішенні судових справ часто поставала потреба застосування папуаських правових звичаїв. Вирішення цієї колізії відбулося у 1963 р., коли австралійська адміністрація Папуа-Нової Гвінеї видала закон про визнання звичаїв [5, с. 55–56].

Шлях до легалізації папуаських правових звичаїв австралійські керівники бачили як типовий для британської правової традиції – санкціонування через судову практику. Тобто наявність або відсутність правового звичаю в кожній конкретній ситуації повинен був вирішувати орган судової влади, вислухавши аргументи сторін відповідної справи. У разі сумнівів суддям дозволялося звертатися до книг, звітів і документів місцевої влади з метою підтвердження чи спростування аргументів сторін про певний звичай. Стаття 3 закону про визнання звичаїв 1963 р. постановляла, що державні суди повинні застосувати національні правові звичаї папуасів в усіх справах, крім випадків, коли вони суперечать інтересам суспільства чи їхнє застосування в конкретній справі може завдати шкоди дітям віком до 16 років [6].

Правові звичаї були визнані джерелом права також у Конституції Папуа-Нової Гвінеї 1975 р., а Закон 2000 р. прямо називає правовий звичай одним із джерел так званого основоположного права, тобто системи норм найвищої юридичної сили [7, с. 10]. Звичаєвим правом згаданий закон називає звичаї та практики корінного населення держави, які існували на час вирішення конкретної справи, незалежно від того, тривають такі звичаї та практики з незапам'ятних часів чи ні. Правові звичаї, згідно зі ст. 4 закону про основоположне право 2000 р., повинні застосовуватися в усіх правовідносинах, крім випадків, коли вони суперечать положенням Конституції, гарантованим нею правам або ж іншим положенням національного законодавства [8].

Сучасний уряд Папуа-Нової Гвінеї визнає існування більш ніж 600 мов на підвладній йому території. Деякі з них мають не більше сотні осіб-носіїв. Кожна з цих мов вказує на

існування окремих етнічних спільнот, а отже, унікальних культур і звичаїв. Значна частина цих звичаїв регулює найбільш важливі суспільні відносини, забезпечується загальним визнанням, судовими механізмами та юридичною відповідальністю, тому є правовою [5, с. 53]. З цього факту випливає те, що звичаєве право Папуа-Нової Гвінеї не є монолітною системою, а становить синтетичне утворення, що складається із сотень етнічних звичаєво-правових підсистем. Звісно, вивчення цих підсистем вимагає окремого спеціального дослідження.

Проте метою нашої праці є висвітлення не всіх, а лише окремих найбільш відомих правових звичаїв, що діяли чи продовжують застосовуватися в Папуа-Новій Гвінеї. Основну увагу слід звернути на правові звичаї, характерні кільком або ж усім згаданим підсистемам. Як відомо, кожен правовий звичай формується у ході історії, тому варто проаналізувати їх крізь призму історико-юридичного метода. Зокрема, викликають інтерес такі: чоловічий дім, родова взаємодопомога, земельна власність, обмін іменами, взаємне дарування, кула, екзогамія, урігубу, розшук оніма і табу.

Чоловічий дім. Перші європейці називали суспільну організацію папуасів «ацефальною», тобто такою, що немає жодної влади й управління, проте це не відповідає дійсності, адже у новогвінейських племен склалися доволі різні традиції з цього приводу. Як правило, їх очолювали вожді, проте їхня влада була обмеженою та здебільшого зводилася до представництва племені у відносинах з іншими племенами. У багатьох папуаських племен взагалі не було вождів, на що свого часу звернув увагу М. Миклухо-Маклай. Однак у кожному папуаському селі є чоловічий дім – місце зібрань і нарад дорослих чоловіків, повноважний вирішувати усі громадські справи. У чоловічому домі зберігаються священні предмети, фігурки предків, музичні інструменти та інші символічні речі. Сучасні папуаси інколи називають його своїм місцевим парламентом, намагаючись пояснити значення цього інституту [9, с. 74].

У чоловічий дім папуасів заборонено пускати жінок і дітей. Юнаки отримували право входу в чоловічий дім після обряду ініціації, який полягав у складних випробуваннях, пройшовши які, вони отримували повну дієздатність (у розумінні папуасів). При прийнятті рішень чоловічого дому визначальну роль відіграє думка «тамо боро» (великих людей) – найбільш авторитетних чоловіків, якими є знавці міфів, легенд і звичаїв, а також кращі майстри своїх справ (будівництва, гончарства тощо) [9, с. 105].

Родова взаємодопомога. В умовах родоплемінного ладу поширеним звичаєм була родова взаємодопомога. Серед папуасів цей правовий звичай виражався у спільній праці громади (тагогула) чи сім'ї (тавілеї). Зокрема, плем'я абелям всією громадою розчищало ділянки для посадки ямсу та спільно будувало домівки. Плем'я бонгу спільно розчищало ділянки в лісі та конструювало паркан з повалених дерев. Для племені бусама характерно те, що всі члени громади беруть участь у побудові хижини чи човна. У племені квом про день спільної праці повідомляли за допомогою сигнального барабана. Розчистка лісу в племені нарегу відбувалася спільними зусиллями більш як 20 сімей. Бували також випадки спільної праці кількох родових спільнот. Так, кілька сусідніх сіл племені мекео двічі на рік спільно ловлять рибу, а кілька сусідніх сіл племені коїта щорічно влаштовують спільне полювання разом із випалюванням трави навколо [10, с. 82–89].

Земельна власність. Протягом історії у суспільстві папуасів формувалися доволі складні відносини власності щодо землі. Їхнє звичаєве право передбачало три рівні земельної власності: земля громади, земля частини громади та приватна земельна ділянка. Права власників серед папуасів були тісно пов'язані з працею на землі – право власності діяло доти, доки земля була «теплою», тобто зігрітою людською працею, а коли ж вона «вистигала», права власника могли бути припинені. Громада вважалася формальним власником усіх земель, розмішених у її межах, однак для зручності обробітку ця земля розподілялася між частинами громади (очевидно, родами) та конкретними жителями [10, с. 98–100]. Так, у племені сіане кожна частина громади володіла від 100 до 200 ділянками, з яких 6–7 ділянок оброблялися спільною працею роду (жителів частини громади), 3–4 – окремими сім'ями, 5–6 відводилися для вирощення пальм, а інші були покриті лісом [11, с. 67].

Власником земельної ділянки сім'ї вважався чоловік, тому він мав право передавати її у спадок. Жінка могла користуватися землею, але не мала можливості нею розпоряджатися. Чоловік мав право продати земельну ділянку, але тільки за наявності згоди всіх членів громади, тому такі договори були рідкістю. Цікаво, що під натиском колоніальної влади окремі племена були змушені продавати земельні ділянки європейцям, але папуаси однокорно сприймали їх не як повноправних власників, а як тимчасових поселенців. Вони могли набути повних прав власника (у розумінні папуасів) на землю тільки за умови, що місцевий рід прийняв їх до свого складу [10, с. 100–101].

Обмін іменами. Доволі рідкісний звичай, який регулював відносини у сфері права на ім'я, зафіксував у своїх етнографічних записках М. Миклухо-Маклай. Він полягав у тому, що окремі племена папуасів практикували обмін іменами. Зокрема, відомий антрополог згадував, що папуаси, у яких він викликав довіру, просили його обмінятися з ними ім'ям, оскільки воно було нетиповим серед цього народу. Але він щоразу відмовляв їм у такому обміні, дозволяючи лише надавати його ім'я (Маклай) новонародженим дітям тих папуасів, які перебували з ним в особливо дружніх відносинах. Інколи також місцеві жителі просили дослідника обрати ім'я для їхніх новонароджених дітей [12].

Взаємне дарування. Єдиним договірним зобов'язанням серед деяких племен папуасів північно-східного узбережжя Нової Гвінеї аж до XIX ст. було дарування. Це засвідчив М. Миклухо-Маклай, стверджуючи, що в папуасів, серед яких він проживав, не було ні торгівлі, ні обміну. Якщо декілька жителів одного села йшли в інше село, вони брали із собою ті речі, яких у них був надлишок. Прийшовши до іншого села, вони дарували ці речі. Коли ж гості покидали село, його жителі також робили їм подарунок з тих речей, які були поширені в цій місцевості. Вкрай рідко траплялися випадки, коли папуаси приносили певний дар з умовою отримати конкретну річ у відповідь. Так, жителі гірських сіл Теньгум-Мана, Енглам-Мана і Марагум-Мана були багатими на тютюн і арекові пальми. Вони приносили ці продукти в прибережні села, які взаємно дарували їм гончарні вироби, рибу та сіль. Аналогічний порядок існував у відносинах із жителями сусідніх островів. Більше того, правовий звичай взаємного дарування існував також у внутрішніх відносинах племені. Якщо людина приходила в дім із подарунком, папуаський господар робив їй подарунок у відповідь при виході з дому [12]. На думку Ю. Семенова, поєднання договорів обміну та дарування було основою економічних відносин пізнього періоду первісних суспільств більшості народів світу. Дарообмін базувався на принципах взаємності й еквівалентності [13, с. 24].

Кула. Так називається правовий звичай ритуального обміну намистом із червоних ракушок (соулава) та браслетами з білих ракушок (мвалі), який практикується жителями Тробріанських островів (у сучасності належать державі Папуа-Нова Гвінея), деяких сусідніх островів та населенням південно-східного узбережжя Нової Гвінеї. Ритуальні предмети безупинно мандрують від племені до племені за принципом кола (ймовірно, слово «кула» означає саме коло). При чому соулава рухається зі сходу на захід, а мвалі – із заходу на схід. Цей обмін не має торговельного характеру, але є символом миру та співпраці між племенами. Без виконання кули не відбувається обміну й предметами торгівлі (торговельний обмін має назву «гімвалі»). Коли місцевих жителів запитав австралійський дослідник Л. Остін про те, чим може загрожувати зупинення кули, вони відповіли, що це була б загальна катастрофа [10, с. 53–54]. Ця відповідь не є дивною, оскільки зрив кули спричинив би недовіру та ворожнечу між племенами, припинення торгівлі, а, можливо, і збройне протистояння.

У міжплеменних обмінах в ході кули беруть участь вожді і найвпливовіші особи племен. Обмін відбувається урочисто, а торги вважаються некоректними, на відміну від обмінів гімвалі, де торги допускаються. Передаючи ритуальний предмет, учасник кули намагається виразити свою щедрість і скромність, а тоді кидає його до ніг обдарованого. Натомість одержувач виражає настороженість і недовіру, беручи предмет до своїх рук лише після хвилини роздумів. У ході цього дійства учасники обміну можуть вдаватися до магічних вигуків і містичних заклинань, розмахуючи ритуальними предметами й імітуючи ворожість один до одного [14, с. 169–171, 176–177]. Можна припустити, що таким театральним видовищем

учасники кули вшановують пам'ять про перші факти обмінів між їхніми племенами, які, ймовірно, відбувалися в подібних умовах.

Екзогамія. Серед папуасів від найдавніших часів і до сьогодні діє звичай екзогамії, який полягає у тому, що чоловік не має права одружуватися на жінці своєї громади чи тієї громади, звідки походить його мати. У разі порушення цієї заборони його могли покарати вигнанням з громади чи навіть смертю. Інколи екзогамія встановлювалася щодо кількох сусідніх громад, як це відбулося в 60-х рр. ХХ ст. щодо громад Пвім, Перікале та Шемп племені мєнді [10, с. 149]. У племені букауа були забороненими шлюби не тільки між родичами, але й між тими особами, які спільно працювали: збирали горіхи, обробляли поле тощо. Водночас траплялися випадки, коли в одному селі проживали дві екзогамні групи (роди), шлюби між представниками яких вважалися допустимими. У племені куман братам було заборонено брати жінок з одного роду. Хоча загалом основні причини екзогамії сучасній науці є достатньо відомими (намагання захистити здоров'я наступних поколінь), цікавим видається наступний факт. Папуас із племені вабаг на питання про причини екзогамії відповів так: «Я не можу взяти за дружину жінку зі свого клану: кому ми тоді дамо плату за наречену? Ніхто не може обмінюватися сам із собою» [10, с. 153–156]. Отже, у папуасів була ще й додаткова причина екзогамії – вона забезпечувала відносини обміну між племенами та родами.

Урігубу. На Тробріанських островах важливе значення мав правовий звичай урігубу, відповідно до якого щорічно кожен житель повинен був віддавати частину зібраного урожаю чоловікові своєї сестри. Внаслідок цього вожді намагалися мати якомога більше жінок (інколи їхня кількість досягала 60). Зважаючи на статус вождя, брат його дружини повинен був платити в п'ятеро разів більше, ніж у звичних випадках. При цьому виплатити урігубу йому інколи допомагало усе село [10, с. 133]. Важко пояснити походження цього звичаю. Можна припустити, що це була компенсація сестрам від братів, які отримували спадок від батьків.

Розшук оніма. У світогляді папуасів не існувало можливості природної смерті. Вони вірили, що людина помирала під дією оніма – зачаклованого предмету, за допомогою якого ворог надсилав смерть людині чи лихо для села. Якщо папуас важко хворів або помирав, його родичі та друзі збиралися на нараду, щоб встановити хто і де приготував онім. Вони довго обговорювали ворогів хворого чи покійного, доки не вирішували, хто він і де проживає (як правило, він належав до іншої громади). Їхнє рішення швидко поширювалося племенем і обростало химерними подробицями та плітками. Це часто приводило до воєнного походу однієї громади проти іншої чи навіть міжплемінної війни. Хоча такі війни не були надто кровопролитними, ворожнеча між племенами могла тривати роками, поновлюючись час від часу новими протистояннями [15, с. 191].

Намагаючись зупинити практику вбивств ймовірних чаклунів, у 1971 р. австралійська адміністрація Папуа-Нової Гвінеї ухвалила закон про чаклунство. Цим документом було визнано окремі чаклунські дії злочинами та разом з тим встановлено заборону помсти цим злочинцям. Однак навіть такий неординарний законодавчий захід не зміг цілковито припинити розшуки онімів і вбивства чаклунів. В умовах ХХІ ст. закон про чаклунство 1971 р. почав видаватися окремим столичним політиком (столиця Папуа-Нової Гвінеї – м. Порт-Морсбі) відвертим анахронізмом, тому в 2013 р. анонсувалося його скасування. Проте цього не сталося, оскільки існував реальний ризик втрати державного контролю над стратами чаклунів. Більш як сорокарічна практика застосування закону про чаклунство показала безсилість державних судів при вирішенні таких справ, тому їх абсолютну більшість розглядають місцеві громадські суди в складі племінних вождів і старійшин [7, с. 3].

Табу. Серед папуаських племен існували також певні правові звичаї забороняючого змісту (табу). Водночас не кожна забороняюча норма вважалася табу, оскільки це була особлива заборона, яка включала в себе такі три компоненти. По-перше, це загальне глибоке переконання родової спільноти, що порушення табу принесе шкоду не лише самому порушнику, але й усій спільноті. Причому можливі наслідки порушення табу, як правило, чітко не визначалися. По-друге, це почуття великого ірраціонального страху перед порушенням табу.

По-третє, настання не лише містичної, але і юридичної відповідальності за порушення табу [13, с. 18–19].

Насамперед табу папуасів обмежували можливості соціальної поведінки жінок і дітей. Їм заборонялося брати участь майже у всіх святкуваннях, їсти святкову їжу, пити кеу (п'яний напій із кореня рослини сімейства перцевих). Місця для чоловічих зібрань, музика та музикальні інструменти теж становили табу для папуаських жінок, заборонялося навіть дивитися на музичні інструменти. Якщо дитина чи жінка почула звук музичного інструмента, вона повинна була швидко втікати. Місцеві жителі пояснили причину такого суворого музичного табу М. Миклусі-Маклаю: «Не можна, жінки та діти захворіють і помруть» [12].

Висновки. Таким чином, можна відзначити, що в папуасів Нової Гвінеї навіть до європейської колонізації існувала система права, яка базувалася на правових звичаях. У звичаєвому праві папуасів отримали регламентацію як внутрішньоплеменні, так і міжплеменні відносини, що регулювалися відповідно до міфологічних, етичних і практичних поглядів місцевого населення на справедливість. Відмінності у звичаєво-правових нормах папуаських племен пояснюються культурно-етнічним плюралізмом Нової Гвінеї. Впродовж історії звичаєве право папуасів існувало та розвивалося «під куполом» колоніальних законодавств і чужорідних державних апаратів, зберігаючи свою автентичність. У звичаєвому праві папуасів присутні риси, притаманні різним періодам державотворення інших народів, а також особливості, що вирізняли його з-поміж інших звичаєво-правових систем світу. Правова політика сучасної Папуа-Нової Гвінеї побудована на органічному поєднанні новітнього законодавства, національного звичаєвого права та норм англійського загального права.

Список використаних джерел:

1. Дахно І. Країни світу: енциклопедичний довідник / І. Дахно, С. Тимофієв. – К. : МАПА, 2011. – 608 с.
2. Малаховский К Остров райских птиц. История Папуа Новой Гвинеи / К. Малаховский. – М. : Наука, 1976. – 190 с.
3. Енциклопедія українознавства : в 11 т. / гол. ред. В. Кубійович. – Т. 4 : Крушельницький – Місто. – Львів : НТШ, 1994. – С. 1205–1599.
4. Правовые системы стран мира: энциклопедический справочник / отв. ред. А. Сухарев. – М. : Норма, 2003. – 976 с.
5. Care J.C. Statutory developments in Melanesian customary law / J.C. Care, J.G. Zorn // Journal of legal pluralism. – 2001. – № 46. – Р. 49–101.
6. Customs Recognition Act Papua New Guinea 1963 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.paclii.org/pg/legis/consol_act/cra1963242.rtf
7. Larcom Sh. Legal dissonance: the interaction of criminal law and customary law in Papua New Guinea / Sh. Larcom. – New York ; Oxford : Berghahn books, 2015. – 188 p.
8. Underlying law Act Papua New Guinea № 13 of 2000 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.paclii.org/pg/legis/consol_act/ula2000173.rtf.
9. Бутинов Н. Народы Папуа-Новой Гвинеи (от племенного строя к независимому государству) / Н. Бутинов. – СПб. : Петербургское востоковедение, 2000. – 384 с.
10. Бутинов Н. Папуасы Новой Гвинеи (хозяйство, общественный строй) / Н. Бутинов ; отв. ред. С. Токарев. – М. : Наука, 1963. – 256 с.
11. Salisbury R.F. From Stone to Steel: economic consequences of a technological change in New Guinea / R.F. Salisbury. – Melbourne : University Press, 1962. – 237 p.
12. Миклухо-Маклай Н. Этнографические заметки о папуасах Берега Маклая на Новой Гвинее / Н. Миклухо-Маклай [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.outdoors.ru/book/maklay/maclay13.php>.
13. Семенов Ю. Обычное право в доклассовом обществе: возникновение, сущность и эволюция / Ю. Семенов // Обычное право народов Сибири (буряты, якуты, эвенки, алтайцы, шорцы). – М. : Старый сад, 1997. – С. 9–46.
14. Мосс М. Общества. Обмен. Личность. Труды по социальной антропологии / М. Мосс ; пер. фр. А. Гофмана. – М. : КДУ, 2011. – 416 с.
15. Мальцев Г. Месть и возмездие в древнем праве / Г. Мальцев. – М. : ИНФРА-М, 2012. – 736 с.

